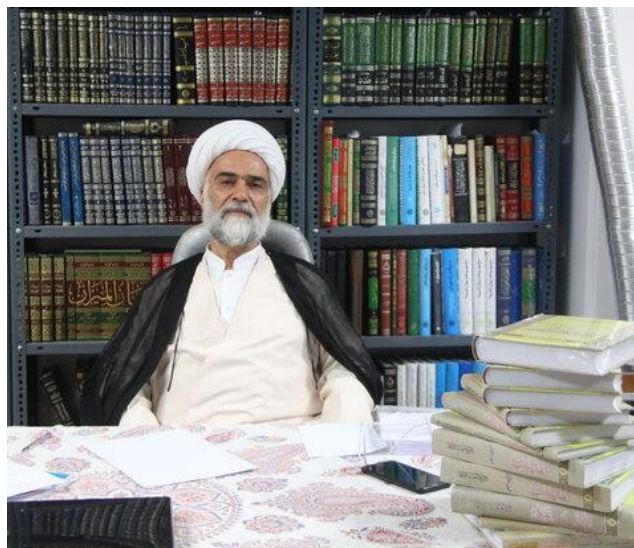

فرایند تدوین ۱۶ جلد مجموعه «ذخائر الحرمین الشریفین»

آثار حجت الاسلام والمسلمین حسین واثقی چند دوره از برگزیدگان کتاب سال بوده است و موضوع اصلی و خاص تحقیقاتش بررسی تاریخی وضعیت شیعه در مکه و مدینه و احیای آثار علمای شیعه در حرمین شریفین بوده است. او در این موضوع تاکنون ۱۱ جلد کتاب منتشر کرده است و ۵ جلد دیگر نیز در شرف چاپ دارد.

خانه کتاب وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چندی قبل به پاس تلاش های این پژوهشگر حوزوی با برپایی مراسمی از او به عنوان احیاگر آثار امامیه در سرزمین وحی تجلیل کرده است.

خبرگزاری حوزه به منظور بررسی دیدگاه ها و آثار حجت الاسلام و المسلمین واثقی گفتگویی اختصاصی با او انجام داده است که حاصل آن در پی می آید. وی در این گفتگو ۱۶ جلد مجموعه «ذخائر الحرمین الشریفین» را معرفی کرد و از ضرورت تمرکز بر یک نقطه خاص و یک موضوع بنیادی به جای پراکندگی در کار علمی سخن گفت.

پژوهش در آثار و نسخه های تاریخی اسلامی یک حوزه خاص و تخصصی و آثار امامیه در سرزمین وحی خاص تر است. نحوه ورود و گرایش شما به این حوزه چگونه بود؟

من از سال ۶۳ بارها به عنوان روحانی کاروان حج به مکه و مدینه رفته ام و حدود ۴ سال از عمرم در مکه و مدینه سپری شده است. پس یک دلبستگی و علاقه شدید به این دو شهر مقدس و بزرگ پیدا کردم. در این سال ها اهل مطالعه بودم و منابع و مصادر را مطالعه می کردم. به هر کتابی که در مکه و مدینه مراجعه می کردم می دیدم از تالیفات اهل سنت است و ما در این زمینه چیزی عرضه نکرده ایم.

پس درصدد برآمدم تا این خلا را پر کنم؛ نه اینکه این خلا را فریاد بزنم که باعث ضعف باشد.

اولین کتابم «جابر ابن عبدالله الانصاری حیات و مسنده» درباره زندگی و روایات جابر بن عبدالله انصاری بود. پس از آن کتاب دیگری با نام «حجة الوداع کما رواها اهل البيت(ع)» نوشتم که سفرنامه حج رسول خدا صلی الله علیه و آله از مدینه، حوادث بین راه، مکه، مشعر، منا، برگشت به غدیر و ورود به مدینه را نشان می دهد.

پس از آن با مطالعات فراوانی فکر کردم برای پر کردن این خلا باید یک دایرة المعارف بزرگ تالیف کنیم، طرحی را در این راستا تهیه کردم و برای بعضی از مسئولان فرستادم. وقتی جوابی نشنیدم، آن طرح را تکمیل کردم و در قالب یک مقاله در مجله آینه پژوهش با نام «در آرزوی الموسوعة المکیه و المدینیه الشیعیه الکبری» ارائه کردم. مدخل ها و اطلاعات این دایرة المعارف را این گونه تقسیم کردم: قسمتی شیعی، قسمتی مشترک میان شیعه و اهل سنت و قسمتی مربوط به اهل سنت ملازم تا این موسوعه یک موسوعه جامع باشد.

وقتی طرح را در آن مجله چاپ کردم باز هم کمکی و باوری پیدا نشد و به تنهایی خود را از انجام چنین کاری ناتوان می دیدم. پس اکتفا کردم به قسمت اول از موضوعات و مدخل های این موسوعه که شیعیات و سخت ترین و مشکل ترین بخش کار و دارای دیرپاب ترین منابع است. پس شروع به مطالعه کردم و ثمره مطالعه فراوان را در قالب یک سری کتاب با نام مشترک «ذخائر الحرمین الشریفین» ارائه دادم.

از مجموعه «ذخائر الحرمین الشریفین» تاکنون چه کتاب هایی منتشر شده است و چه کتاب هایی در دست چاپ است. لطفا این مجموعه را معرفی بفرمایید.

تاکنون از این پروژه سنگین ۱۱ جلد را چاپ کرده ام و ۶ جلد آماده چاپ دارم که از ۸۰ تا ۱۰۰ درصد پیشرفت داشته است و اما مقدار حجم آن در پایان کار بستگی دارد به اینکه چه مقدار مواد برای کار پیدا کنیم، زیرا برای آن باید در کتاب ها و به ویژه نسخه های خطی نامحدودی دنبال مواد باشیم.

جلد اول خود شامل سه کتاب است؛ کتاب اول «خُطباء المنبر الحسینی فی المدینة المنورة» شرح حال و معرفی ۷۲ منبری و روضه خوان است که در دوره صدساله وهابیت، مجالس روضه خوانی امام حسین(ع) را به صورت زیرزمینی در مدینة منورة برگزار می کردند. کتاب دوم «فضاة المدینة المنورة»، شرح حال قاضی های شیعی مدینة منورة است در قرون ششم، هفتم و هشتم هجری، دوره ای که قضاوت و امامت جمعه و امارت مدینه در دست شیعیان بوده است. کتاب سوم «المدینة المستهدفة» شرح و توضیح ستم هایی است که از ناحیه ظالمان در طول قرون بر شیعیان مدینه رفته است.

این سه کتاب تألیف نویسندگان معاصر اهل مدینه، استاد عبدالرحیم حربی است که من با زحمت فراوان آن‌ها را اصلاح، ویرایش و در ۴۳۲ صفحه چاپ کرده‌ام.

جلد دوم «بَهجة الجلساء فی تعريف الخمسة أهل الكساء» نام دارد و منظومه‌ای بلند و شیرین، روان و دلنشین است در قالب ارجوزه، در فضائل پنج تن آل‌عبا(ع).

این کتاب سروده خضر بن عطاءالله موصلی مکی در سال ۹۹۶ هـ. ق در مکه معظمه است که به سلطان مکه تقدیم کرده است. من آن را از روی نسخه اصل - همان نسخه‌ای که شاعر نویسنده و به شریف مکه هدیه کرده - تحقیق و اعراب‌گذاری کرده و با یک مقدمه نسبتاً طولانی در ۱۷۶ صفحه به چاپ رسانده‌ام. شیخ آقابزرگ تهرانی، این شاعر را شیعه دوازده امامی می‌داند. جلد سوم «التراث المکی» نام دارد که حاوی اسناد حضور علمی شیعیان در مکه معظمه و به تعبیر دقیق‌تر معرفی آثار علمی و کارنامه حوزه علمیه شیعه در مکه است.

این اثر که در ۶۶۴ صفحه به چاپ رسید و کتاب فصل وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، و کتاب برگزیده کنفرانس بزرگداشت آیت الله العظمی نجفی مرعشی شد، حاوی این موضوعات است:

- خبر یا متن یکصد اجازه روائی که علمای شیعه در مکه معظمه برای طلاب و فضلا نوشته‌اند.
 - معرفی ۳۳۰ نسخه خطی شیعی که در مکه و طائف کتابت شده است.
 - معرفی ۱۲۰ تألیف شیعی در مکه.
 - قرائت و مقابله کتاب‌های حدیثی و فقهی شیعه در مکه. کاری که در آن زمان رائج بوده، و متأسفانه اکنون مهجور شده است.
 - تملک و خرید و فروش نسخه‌های خطی شیعه در مکه، و موضوعات جانبی دیگر.
- جلد چهارم و پنجم «المدنیات» است. این کتاب به مناسبت آنکه سال ۲۰۱۳ میلادی مدینه منوره پایتخت فرهنگی جهان اسلام اعلام شده، در دو جلد به چاپ رسید و تنها کتاب شیعی است که بدین مناسبت عرضه شد و کتاب سال حوزه علمیه شناخته شد و در مراسم مسعای قلم نیز برگزیده شد.

این کتاب ۳۰ فصل دارد و بسیاری از فصول آن سئوالاتی است که علمای شیعه مدینه از بزرگان شیعه زمان خود مثل شهید ثانی، پدر شیخ بهایی، شیخ بهایی و صاحب معالم و صاحب مدارک پرسیده اند و ایشان پاسخ داده اند و چیزهای دیگری که مربوط به شیعه در مدینه است از جمله ارتباط شیعیان دیگر با شیعیان مدینه و کارنامه حوزه علمیه شیعه در مدینه منوره.

جلد ششم «تحفه الأبرار»، شرح دعای امام حسین(ع) در عرفات است. طلاب شیعه در مکه مکرمه در صدد برمی‌آیند تا دانشمند صاحب صلاحیتی اقدام کند برای ضبط و اعراب‌گذاری متن دعای مذکور و سپس شرح و توضیح آن، و کسی را که توان چنین کاری داشته باشد نمی‌یابند جز شمس‌الدین حسین بن محمد شیرازی ساکن مکه، و چون درخواست خود را با وی در میان می‌گذارند او سر باز می‌زند، اما آنان شخص موجهی که نامش را نمی‌دانیم شفیع می‌کنند تا درخواستشان را بپذیرد و وی این کار را انجام می‌دهد.

این کتاب از دو منظر از تراث شیعی مکی به حساب می‌آید؛ اصل دعا را امام حسین(ع) در یکی از سفرهای حج خود در عرفات انشاء فرموده‌اند و این شرح هم در سال ۱۰۶۴ هـ در مکه توسط یکی از دانشمندان شیعه به انجام رسیده است.

جلد هفتم «المکاتبات المکیه» است. در کشور عزیز ما حدود ۳۰۰,۰۰۰ نسخه خطی فهرست شده و اطلاعات حدود ۱۰۰,۰۰۰ نسخه خطی دیگر از خارج کشور در دسترس من بوده است. با چند بار قرائت فهرس مخطوطات و غربال آنها، بخشی که گمان می‌رفت اطلاعاتی درباره موضوع این سلسله داشته باشند، انتخاب گردید و مطالعات فراوانی انجام شد و سرانجام در ۶۰ مجموعه خطی، نامه‌هایی یافت شد که روایتگر بخشی از روابط ایران و شیعیان با حرمین، و تعامل دولت‌های ایران با حاکمان مکه و سرزمین‌هایی است که کاروان‌های حج ایران از آن عبور می‌کرده‌اند.

از ۶۰ مجموعه مذکور، یکصد نامه انتخاب گردید و در جلد هفتم منتشر شد؛ نامه‌هایی با نثر سنگین و قوی و واژگانی دور از ذهن، که می‌توان برخی از آنها را شاهکار نثر عربی به شمار آورد و می‌تواند به عنوان متن درسی نثر عربی برای طلاب حوزه‌های علمیه و دانشجویان ادبیات عرب در دانشگاه‌ها مورد توجه قرار گیرد. از مجموع یکصد نامه، ۹۳ نامه به زبان عربی، و ۷ نامه به زبان فارسی است.

جلد هشتم «دیوان السید محمد بن علی بن حیدر عاملی مکی» است. صاحب این دیوان از علمای بزرگ شیعه بوده که در مکه به دنیا آمده و در همان شهر از دنیا رفته است، گرچه اصل او از جبل‌عامل است. او گنجی ناشناخته و عظیم و جامع در همه علوم اسلامی بوده است.

این دیوان با دو مقدمه یکی از علامه سیدعبدالستار حسینی در ۶۵ صفحه و دیگری از من در ۹۵ صفحه به چاپ رسید. جلد نهم و دهم «أعلام المجاورین بمکة المعظمه» است. در این دو جلد شرح حال ۳۲۷ نفر از علما و فضلاء شیعه که برای مدتی یا در تمام عمرشان در مکه زیسته‌اند آمده است. در لابه‌لای آنها شاید حدود پنج نفر باشند که اهل علم نبوده‌اند. این کتاب در واقع تاریخ حوزه علمیه شیعه در مکه معظمه است.

منابع عمده این کتاب، نسخه‌های خطی است و می‌توان گفت مواد این کتاب فراهم آمده از حدود ۱۰۰۰ نسخه خطی است. صاحبان شرح حال از مناطق شیعه‌نشین مهاجرت کرده و در مکه مجاورت گزیده‌اند، در زمان‌هایی که جو سیاسی مناسب بوده، و چنین شرایطی بیشتر در قرون دهم، یازدهم و دوازدهم هجری روی داده است و هیچیک از آنان بومی مکه نبوده‌اند.

در جای جای کتاب، ۱۵۰ نمونه دستخط از صاحبان شرح حالها آورده‌ام، و این به نوبه خود بر غنا و اعتبار کتاب افزوده است. در پایان و به عنوان ملحق کتاب، متن وقفنامه‌ای را آوردم که حکایت دارد چند روستا و مزرعه در حوالی شیراز، برای مکه مکرمه و مدینه منوره در اوائل قرن یازدهم هجری از سوی امامقلی خان والی شیراز و جنوب ایران وقف شده، و وقفنامه آن را قاضی شیراز علامه سید ماجد بحرانی نوشته است.

جلد یازدهم «أعلام المدینه المنوره، من بنی شدقم و غیرهم و دراسات فی تاریخ المدینه المنوره» است. خطیب و امام جمعه و فضاوت رسمی مدینه تا قرن هشتم هجری از شیعیان بوده، و تا اوائل قرن دهم هجری امیر مدینه نیز از آنان بوده است.

در این کتاب زندگینامه ۱۵۷ نفر از دانشمندان و سادات شیعه مدینه آمده است، و نیز آگاهی‌هایی درباره قبرستان بقیع، دارالأحزان فاطمه زهرا(س)، قبه ائمه اطهار(س)، نخاوله، نام برخی از شیعیان که برای آبادانی حرمین شریفین کوشیده‌اند، قبه حضرت حمزه سیدالشهدا، مسجد امام علی(ع) و حضرت فاطمه(س) در کنار مسجد قبا، نام امیران شیعی مدینه، روابط بنی شدقم - از سادات مشهور مدینه - با نظام شاهیان هند، مراودات بنی شدقم با حکومت صفویان ایران ذکر شده است. اطلاعات این کتاب افزون بر منابع چاپی، از حدود ۲۶۰ نسخه خطی گردآوری شده است.

کتاب های چاپ نشده این مجموعه شامل چه محتوا و عناوینی می شود؟

جلد دوازدهم «القاضی مهتّا بن سنان المدنی حیاته و آثاره» نام دارد. محتوای این کتاب چنین است:

- زندگینامه سید مهتّا مدنی، قاضی رسمی شیعه در مدینه منوره در قرن هشتم هجری.
- چهار دسته سؤالات تاریخی، حدیثی، تفسیری، اعتقادی و فقهی که از سوی سید مهتّا مطرح شده، و علامه حلی خود به سه دسته از آنها پاسخ داده و در ضمن جوابها، دو اجازه برای سید مهتّا صادر کرده است.
- جوابهای دسته چهارم را فرزند علامه حلی فخر المحققین نگاشته، و نیز به سید مهتّا اجازه داده است.

- مناظره کتبی سید مهتا مدنی با ابن الحسام ابراهیم بن ابی الغیث یکی از علمای شیعه لبنان، درباره احترام سادات، که جالب و خواندنی است.

- یکی از تألیفات سید مهتا مدنی کتاب «أحسن الخلال المختصره من کتاب الخصال» است که فشرده خصال شیخ صدوق است و شوربختانه نسخه‌ای از این مختصر در دست نیست، لیکن کفعمی دانشمند معروف آن مختصر را یکبار دیگر تلخیص کرده و نسخه‌ای خطی از آن در دست است که تحقیق شده و در این مجموعه آمده است.

جلد سیزدهم «الإجازات الفاخره لنقل الحدیث عن العتره الطاهره» نام دارد. این کتاب در بردارنده ۱۲۵ اجازه حدیثی است که نیمی از آنها در مکه و مدینه صادر شده است.

جلد چهاردهم و پانزدهم «رحلات الکرام إلی بیت الله الحرام» نام دارد که شامل ۲۶ سفرنامه عربی به مکه مکرمه و مدینه منوره که به دست علمای شیعه در قرن ۱۲ تا ۱۴ هجری تألیف شده است.

جلد شانزدهم «مطلع الشمسین فی فضائل حمزه و جعفر ذی الجناحین» نام دارد که تألیف یکی از علمای بزرگ در آغاز قرن ۱۴ هجری است. من این کتاب را تحقیق کردم و ملحقاتی بر آن افزوده ام. دو شخصیت بزرگ جعفر طیار و حمزه سیدالشهدا برای همه مسلمانان اهمیت دارند و مزار حضرت حمزه در احد در کنار مدینه منوره قرار دارد.

به جز این مجموعه چه تألیفات دیگری داشته اید؟

از تألیفات دیگرم «حجة الوداع کما رواها اهل البیت(ع)» است که به آن اشاره شد و برنده جایزه کتاب سال حوزه شد.

تلخیص و ترجمه این اثر را به زبان فارسی نیز با عنوان «همگام با پیامبر در حجه الوداع» نوشتم و منتشر شد.

کتاب دیگرم «جابر ابن عبدالله الانصاری حیاته و مسنده» نام دارد. جابر یک شخصیت مقبول میان شیعه و سنی بوده است که به جز در بدر و احد در تمام جنگ‌ها در رکاب پیامبر(ص) بوده است. او در رکاب امام علی(ع) بوده و از اصحاب امام حسن، امام حسین، امام سجاد و امام باقر علیهم السلام بوده است.

کتاب جابر دو قسمت دارد که قسمت مفصل تر به روایات این شخصیت در کتب شیعه اختصاص دارد. اهل سنت روایات جابر ابن عبدالله انصاری را در دو جلد منتشر کرده اند، اما من در این کتاب روایات جابر در کتب شیعه را ارائه کرده ام. قسمت دیگر این کتاب شرح حال جابر است که برای تهیه آن به منابع شیعه اکتفا نشده است، بلکه در کتب فریقین آنچه یافته ایم آورده ایم.

قسمت زندگی نامه جابر را به فارسی ترجمه کرده ام و در قالب یک کتاب مستقل چاپ کرده ام.

کتاب دیگرم «دعاهای قرآن» است که با استقبال خوبی مواجه شد و تا کنون ۹ بار تجدید چاپ شده است. از این کتاب دو ترجمه مستقل به زبان فرانسه نیز از سوی دو مترجم انجام شده و به چاپ رسیده است.

«در کوی جانان» کتاب دیگری است که نوشته ام و ۲ بار چاپ شده است و حاوی دو سفرنامه کربلا مربوط به اواخر دوره صدام ملعون است.

من به تاریخ تشیع در حلب سوریه علاقه مند بودم، در این زمینه مواد شیعی را از کتاب «بغیة الطلب فی تاریخ حلب» استخراج کردم و با مصادر دیگر سنجیده ام و به نام «الشیعه فی کتاب بغیة الطلب» چاپ کرده ام. به اندازه یک جلد دیگر مواد آن را جمع کرده ام و امیدوارم به تدوین آن موفق شوم.

به جز تألیف آثار، آیا فعالیت های علمی دیگری داشته اید؟

بخشی از کارهای علمی و پژوهشی بنده تصحیح و ویرایش کتاب های بزرگان بوده است که نزدیک به ۴۰ جلد از کتاب های فقهی و غیر آن را شامل می شود.

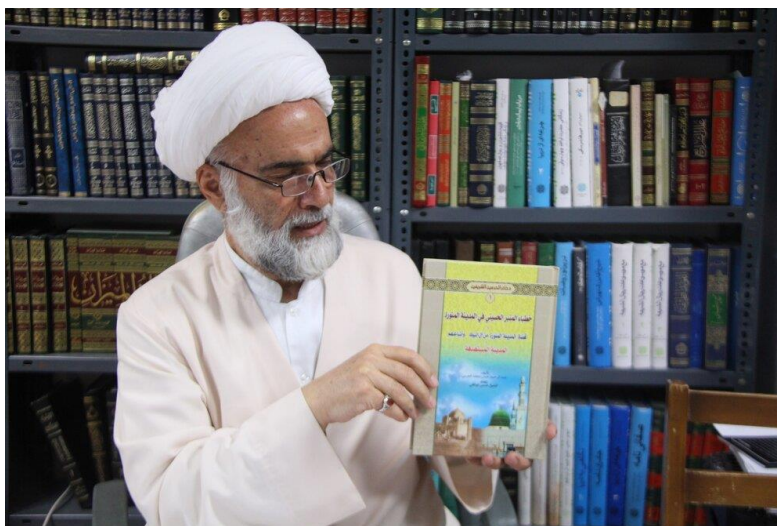
با توجه به اینکه مجموعه «ذخائر الحرمین الشریفین» مربوط به مباحث تاریخی شیعه در حجاز می شود، چگونه به منابع دسترسی پیدا کردید؟

وقتی کار را شروع کردم در منابع چاپ شده اطلاعات بسیار ناچیزی یافتم و همین مرا سوق داد به سوی کتاب های خطی. در آغاز فهرست های نسخه های خطی را مطالعه کردم. از نسخه های خطی حدود هزار جلد فهرست چاپ شده است. تعداد زیادی فهرست نسخ خارج از ایران هم در دسترس بوده که خواننده ام و اگر سرنخی مرتبط با موضوع پیدا می کردم، به همان کتابخانه مراجعه و نسخه خطی را مطالعه می کردم.

این کتاب ها تاریخی نبوده اند بلکه در حدیث، فقه، تفسیر، ادبیات و سایر علوم اسلامی بوده است که گاهی در آغاز و بیشتر در پایان یک کلمه یا یک جمله یا یک سطر اطلاعات داشته اند که برای این مجموعه مفید بوده است. برای درک سختی کار لازم است اشاره کنم که تقریباً طی ۹۰۰ سال امرای مدینه از سادات شیعه بوده اند و حتی یک صفحه تاریخ از خود به جا نگذاشته اند. تقریباً ۹۵ درصد منابع این کار در کشور ایران موجود بود، البته فهرست های عربستان، عراق و جاهای دیگر را خواننده ام و به کتابخانه های عراق و عربستان و سوریه و ترکیه سر زده ام و در صورت نیاز تصویر نسخه ای را دریافت کرده ام.

به جز دشواری در دسترسی به منابع، به انجام رساندن این کار چه سختی های دیگری داشته است؟

این راه پیموده نیست تا هموار باشد و پستی و بلندهای آن شناخته شده باشد. گویا در تاریکی راه می رویم. بنابراین آزمون و خطا بسیار دارم، چه بسیار راه رفته ایم و دست خالی برگشته ایم، این طور نبوده است که تمام راه های پیموده به نتیجه مثبت ختم شود، بنابراین صرف زمان برای آزمون و خطا بسیار بوده است و صبر و تحمل بسیار می خواهد. به عنوان مثال ۱۰ سال بود می خواستم تصویر یک نسخه خطی را از یمن دریافت کنم. یک عالم شیعه در مدینه در سال ۱۰۳۳ قمری ۱۵ سنوال مطرح کرده و پاسخ آنها را از یکی از علمای زیدی یمن درخواست کرده بود. در فهرست های یمن از این سنوال و جواب دو نسخه موجود بود که ۱۰ سال از طرق گوناگون دنبال کردم تا با صرف هزینه قابل توجه آن را به دست آوردم.

به جز این طرح، چه موضوع یا طرح دیگری وجود دارد که در صورت فراغ بال مایلید به آن بپردازید؟

تمرکز من بر همین موضوع است و با کسانی که کار را گسترش می دهند مخالفم. وقتی کار گسترش می یابد تمرکز خود را از دست می دهد. چند سال قبل یکی از فضلا پیش من آمد و از من موضوعی برای پایان نامه دکتری خواست، با او شرط کردم در صورتی به او موضوع ارائه می کنم که ۲۰ سال برای آن وقت صرف کند و او پذیرفت. به او گفتم در این موضوع چند سال برای رساله دکتری پژوهش می کنی و مدرک می گیری اما برای نتیجه مطلوب باید ۲۰ سال زمان صرف کنی. به او «بقیع الغرقد علی مرّ القرون» و به تعبیر فارسی «بقیع شناسی» را پیشنهاد کردم. در جلسه دفاع به او گفتم کار من منحصر به مکه و مدینه شده است اما شما تا پایان عمر از موضوع بقیع خارج نشوید و حداکثر از مدینه خارج نشوید تا به ریزه کاری ها دست پیدا کنید. کار گسترده، دستاورد را اندک خواهد کرد. در بعضی از مراکز پژوهشی خارج از ایران شخص بر یک نقطه تمرکز می کند و تمام عمر خود را صرف پژوهش در آن می کند و محصول عالی به دست می دهد. اگر بخواهیم خلاها را پرکنیم باید عمرمان را صرف کنیم و با تمرکز بر روی یک موضوع جزئی و پژوهش و جستجوی بی نهایت در مورد آن موضوع خاص در صدد پر کردن خلاها برآییم.

شاید برخی در مقابل موضوعی که حضرت تعالی در آن تحقیق می کنید، اولویت را در پژوهش های کاربردی بدانند. نظر شما چیست؟

باید گفت از چنین پژوهش های بنیادی موضوعات مختلف کاربردی زاینده می شود. در حقیقت این گونه کارهای بنیادی، راه را برای افرادی که این گونه می اندیشند آسان می کند.

توصیه شما به کسانی که مایلند در زمینه های تاریخی اسلامی پژوهش کنند و در این راه وارد شوند چیست؟

یک عوام گرایی در میان ما رایج شده است که کسی مثلاً هم طلبه شود و هم پزشک. اگر کسی ۵۰ سال از عمر خود را در حوزه سپری کند نمی تواند به علوم دینی احاطه پیدا کند، بلکه اگر عمر هزار ساله هم داشته باشیم نمی توانیم به این علوم احاطه کامل پیدا کنیم. حال چگونه می توان در این عمر اندک هم به علوم حوزوی احاطه یافت و هم پزشک توانایی شد، مگر این که اندکی از این و اندکی از آن علم فراگیریم.

این تفکر ما را به عقب برمی گرداند. باید افراد را به ریزموضوعات و جزئیات هدایت کنیم و به عنوان مثال در تاریخ مدینه خصوصاً تاریخ تشیع در مدینه ۵ نفر متخصص داشته باشیم، در مورد تاریخ مکه همین طور و نیز در مورد تاریخ بقیع و... . اگر کسی کشکولی و موسوعی شد که همه چیز را می داند، اطلاعات او دم دستی خواهد بود و نمی تواند رهاورد جدیدی داشته باشد. برای رهاورد جدید باید عمری را صرف کنیم تا دستاوردی را به جامعه علمی ارائه کنیم.

منبع: افق حوزه / گفت و گواز: هادی ذاکری